

Katarzyna Smoktunowicz
Białystok

Latopisy białorusko-litewskie: geneza, redakcje, język

I. Geneza

Latopisy są historycznymi zabytkami piśmiennictwa XI–XVII w. Słowian Wschodnich. Zwykle w tego rodzaju utworach historia Rusi była przedstawiana od „samego początku”; opowiadanie często rozpoczynało się opisem czasów biblijnych, następnie antycznych, epoki Bizancjum i dopiero wtedy skupiano się na historii Rusi. Najbardziej znanym i najstarszym przykładem latopisarstwa jest *Powieść minionych lat* (*Повесть временных лет*), do której nawiązuje większość późniejszych zabytków. Stała się ona fundamentem rozwoju tego rodzaju piśmiennictwa i bodźcem dla jego zrodzenia się w innych regionach wschodniej Słowiańszczyzny¹. Często latopisy przedstawiały sobą utwory kompilowane – tzw. *своды*. W ich skład mogły wchodzić nie tylko fragmenty innych, wcześniejszych latopisów, ale również żywoty świętych, posłania, różnego rodzaju oficjalne dokumenty. Dzięki temu do naszych czasów zachowało się wiele zabytków literatury staroruskiej, takich, jak *Поучение Владимира Мономаха*, *Сказание о Мамаевом Поле*, *Хождение за три моря Афанасия Никитина* i wiele innych.

Obszar Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej: WKL) zajmował, oprócz ziem rdzennie litewskich, również tereny dawnego państwa kijowskiego. Łączenie się ziem zachodnio-ruskich rozpoczęło się w II ćwierci XIII w., w okresie panowania księcia Mendoga. Terytorium WKL rozszerzyło się w trakcie

¹ В. А. Чамярыцкі, *Беларускія летапісы і хронікі*, Мінск 1997, с. 7.

rządów Giedymina i jego syna Olgierda, kiedy to w skład państwa weszły księstwa Witebskie, Mińskie, Druckie, Turowsko-Pińskie, Polesie, Wołyń, Podole, a także ziemia Czernihowska i część Smoleńszczyzny. Rdzenną Litwę okrażał pas ziem ruskich, stanowiących 9/10 całego terytorium formującego się państwa. W WKL zauważa się dominujący wpływ kultury ruskiej. Oficjalnym językiem staje się język staroruski, posiadający już do tego czasu długą tradycję piśmienniczą. Kontynuował on wcześniejsze tradycje i po dawnemu współdziałał z językiem staro-cerkiewno-słowiańskim. Oprócz tego, już od XIV w. zauważa się przenikanie polonizmów do tekstów pisanych².

Pod silnym wpływem kultury ruskiej znajdowało się również piśmiennictwo WKL, w tym latopisarstwo, które kontynuowało staroruską tradycję Rusi północno-wschodniej oraz Kijowskiej, przede wszystkim *Powieści minionych lat* i *Latopisu halicko-wołyńskiego* z końca XIII w. Zabytek ów był nie tylko bezpośrednim źródłem, wykorzystywanym w późniejszych latopisach, ale także wzorem literackim dla XVI-wiecznych kronikarzy białoruskich³.

Z upływem czasu latopisarstwo w WKL zaczęło kształtować indywidualne cechy, odróżniające je od tradycyjnych zabytków Rusi Kijowskiej, a jednocześnie umacniające związki z literaturą innych narodów słowiańskich i Litwy. Zmiany te najsilniej zaczęły zachodzić w XVI w. Objęły one zarówno język, jak i sposób przedstawienia materiału. Zakres tematyki poruszanej w zabytkach również uległ zmianie.

W latopisach pojawiają się miejscowe elementy językowe, które można zaobserwować na podstawie analizy fonetycznej zabytków. W tym okresie języki białoruski i ukraiński zaczynają już wypracowywać swoje charakterystyczne cechy, które znajdują odzwierciedlenie w tekstach pisanych⁴.

Obserwuje się również stopniowe odejście od formy dorocznych zapisów w stronę narracji literacko-historycznej na wzór kronik zachodnioeuropejskich. Tu znów znaczną rolę odegrał *Latopis halicko-wołyński*, w którego oryginale po raz pierwszy odchodzi się od konwencjonalnego sposobu przedstawienia materiału (powstał on jako historyczna opowieść i dopiero później, około XIV w., podzielono go na odrębne doroczne artykuły oraz wstawiono

² E. Smułkowa, *O polsko-białoruskich związkach językowych w aspekcie czasowym i terytorialnym*, [w:] *Studia polsko-litewsko-białoruskie*, Warszawa 1988, przedruk [w:] *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa 2002, s. 296–300.

³ В. А. Чамярыцкі, *Беларускія летапісы...*, с. 9.

⁴ В. Л. Микитась, *Західноруські, або литовсько-руські, літописи* [витяг з підручника: М. С. Грицай, В. Л. Микитась, Ф. Я. Шолом, *Давня українська література*, Київ 1978, с. 97–103]; na stronie: www.litopys.org.ua/psrl3235/lytov34htm.

daty, często tylko orientacyjne). Taką formę opowieści historycznej przybiera pierwszy oryginalny utwór latopisarstwa białorusko-litewskiego – *Latopis wielkich książąt litewskich*⁵.

Zauważalne jest także poszerzenie tematyki o miejscowe (tzn. rozgrywające się na terenie WKL) wydarzenia; poczynając od XV w., kiedy na ziemiach Słowian wschodnich formują się dwa mocarstwa – WKL i Księstwo Moskiewskie – w latopisach białorusko-litewskich dominującą staje się idea zjednoczenia ziem i niezależności państwowej, nieraz odzwierciedla się wręcz wrogi stosunek do Księstwa Moskiewskiego⁶.

Pierwsze ogólnopaństwowe latopisy WKL pojawiły się w latach panowania księcia Witolda (1392–1430), którego zjednoczeniowa polityka wyrażała najważniejsze tendencje tego okresu, związane z przewyciężeniem rozdrobnienia dzielnicowego i formowania się białoruskiej i litewskiej narodowości. Ówczesne latopisarstwo charakteryzuje się szeregiem osiągnięć, wśród których, oprócz wspomnianych wcześniej, można jeszcze wymienić próbę opisaną wspólnej historii Białorusi i Litwy⁷.

Najwcześniejsze wzmianki o istnieniu kronik „litewskich” można znaleźć u polskich dziejopisarzy: J. Długosza, M. Bielskiego i M. Strykowskiego, którzy wykorzystali je przy spisaniu swoich kronik⁸. Jednak badanie latopisarstwa białorusko-litewskiego rozpoczęło się od momentu publikacji przez Ignacego Daniłowicza, profesora prawa Uniwersytetu Wileńskiego, pierwszej kroniki zachodnioruskiej, odkrytej w bibliotece monasteru w Supraślu prawdopodobnie w 1822 r. Wszystkie znane latopisy białorusko-litewskie zostały wydane dwukrotnie: w 1907 (XVII t.) oraz w 1980 r. (XXII i XXXV t.) w *Полном собрании русских летописей*.

II. Redakcje

Badacze już dawno zwrócili uwagę na to, że poszczególne latopisy białorusko-litewskie nie są jednakowe. Chociaż łączy je pochodzenie i wiele wspólnych części, różnią się objętością, zawartością treściową i opracowaniem redaktorskim tekstu. Wspólnym elementem wszystkich kronik jest *Летопи́сец вели́ких кня́зей литовских*. Zgodnie z ogólnie przyjętą klasyfikacją,

⁵ В. А. Чамярыцкі, *Беларускія летапісы...*, с. 9.

⁶ Ibidem.

⁷ Ibidem, s. 8–10.

⁸ В. Л. Микитась, *Захадноруські, або литовсько-руські...*

wszystkie kroniki zachodnioruskie dzielą się na: należące do tzw. krótkiej, poszerzonej i pełnej redakcji⁹.

Do **I redakcji**, zwanej *кратким сводом* (którą reprezentuje *Latopis wielkich książąt litewskich*), zaliczane są latopisy *Supraski*, *Słucki*, *Nikiforowski*, *Akademicki*; niektórzy badacze uważają, że do tej grupy należą też *Origo regis* i *Wileński*¹⁰. Powstała ona najprawdopodobniej w Smoleńsku przy miejscowej katedrze biskupiej w II ćwierci XV w., dlatego często jest określana mianem białorusko-litewskiego latopisu 1446 r.¹¹ I redakcja stanowi ważne źródło do badań nie tylko latopisarstwa WKL, ale również ogólnoruskiego XV w., bowiem jego autor przy spisywaniu tekstu korzystał z bogatych dokumentów kronikarstwa (staro)russkiego¹². Latopis 1446 r. składa się z trzech głównych części: dwie pierwsze (ogólnoruska i smoleńska) są umieszczone pod wspólnym tytułem *Избрание летописания изложено вкратце*, trzecią – stanowi *Летописец великих князей литовских*¹³ – pierwszy oryginalny utwór powstały na terenie WKL.

Wszystkie zachowane latopisy I redakcji są niepełne. Można stwierdzić, iż jedynie *Kronika Supraska* zachowała się w najbardziej zbliżonej do protografu formie, bowiem w tym zabytku są zawarte wszystkie części składowe białorusko-litewskiej redakcji 1446 r.

Jak stwierdził A. Szachmatow¹⁴, tekst pierwszej części (tj. ogólnoruskiej) jest najbliższy latopisowi Nowogrodzkiemu IV (opis wydarzeń do 1309 r.), kronice Symeonowskiej (1310–1388), Sofijskiej (1383–1418) i częściowo Nikonowskiej (od 1419).

Część ogólnoruska stanowi ponad połowę tekstu I „zводу” białorusko-litewskiego. Jest w niej przedstawiona historia polityczna wschodnich Słowian poczynsz od „*начала земли Русей*” (tj. 854 r.), do 1446 włącznie. Jednak jest ona opisywana w sposób niepełny, momentami wręcz wyrwykowy. Białoruski kronikarz, dzięki przemyślanemu doborowi wiadomości ze

⁹ В. А. Чамярыцкі, *Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў*, Мінск 1969, s. 16–17.

¹⁰ А. Семянчук, *Беларуска-літоўскія летапісы і польскія хронікі*, Гродна 2000, s. 29.

¹¹ В. А. Чемерицкий, *Белорусская литература XIV–XVI вв. История всемирной литературы в 9 томах*, 1985, na stronie: www.feb-web.ru/feb/ivl/vl3/vl3-4932.htm.

¹² В. А. Чемерицкий, *Работа автора первого белорусско-литовского свода над русскими источниками*, [w:] *Летописи и хроники 198. В. Н. Татищев и изучение русского летописания*, ред. Б. А. Рыбаков, Москва 1981, s. 182.

¹³ Ibidem.

¹⁴ А. А. Шахматов, *Обозрение русских летописных сводов XIV–XVI вв.*, Москва 1938, s. 333–345.

źródeł ruskich, stworzył zwięzły zarys historii Rusi¹⁵. Wykorzystując kilka latopisów ruskich, wybrał z nich wiadomości, dotyczące historii Rusi Kijowskiej i Moskiewskiej, świadomie opuszczając wydarzenia o charakterze regionalnym. Trzeba podkreślić, iż autor bardziej skupia się na zdarzeniach bliższych mu czasowo i terytorialnie, całkowicie pomija fragment o plemionach wschodniosłowiańskich, który zwykle rozpoczynał latopisy. W tym miejscu pojawia się *Сказание о впрных святых князей руських*, rozpoczynające się historią chrztu Rusi, dokonanego przez księcia Włodzimierza. Następnie kronikarz przechodzi do wydarzeń rozpoczynających się w roku 854. Zapisy są jednak dość wrywkowe i lakoniczne, dokładniej przedstawione są jedynie ważniejsze wydarzenia (np. wyprawy Olega na Greków, Włodzimierza na Kijów i Korsuń, walka z Mongołami-Tatarami i Krzyżakami). Jak zauważył W. Czamiarycki¹⁶, jedną z charakterystycznych cech pracy redaktorskiej autora latopisu 1446 r. jest dążenie do tworzenia formy narracyjnej zbliżonej do opowiadania. Dlatego zdarzenia, rozgrywające się na przestrzeni dłuższego okresu czasu, a zbliżone tematycznie lub dotyczące jednego bohatera, są często odniesione do tego samego roku. Wiek XIV przedstawiony jest o wiele dokładniej niż poprzednie. Może to wynikać z faktu, iż wydarzenia tego okresu były bliższe chronologicznie kronikarzowi żyjącemu w połowie XV w. Szczególnie dokładnie są opisane dzieje dotyczące historii WKŁ: 1395 – zdobycie Smoleńska przez Witolda, 1399 – bitwa na Worskle, 1410 – bitwa pod Grunwaldem, 1418 – oswobodzenie Świdrygiełły i inne. Na uwagę zasługuje fakt, iż białoruski kronikarz na tyle skrócił ruskie źródła, aby w części ogólnoruskiej wiadomości z historii Rusi Kijowskiej i Moskiewskiej oraz WKŁ miały względną równowagę. Charakter opracowania materiałów historycznych nadał zabytkowi określony wydźwięk ideowy, odmienny od promoskiewskich redakcji ruskich latopisów XV w. Znamienną cechą pracy redaktorskiej białoruskiego kronikarza jest opuszczanie bądź łagodzenie negatywnego stosunku ruskich kronikarzy do litewskich książąt. Z tego względu całkowicie została pominięta opowieść o ich walce z książętami smoleńskimi w 1386 r. Pochód Olega na Moskwę (1368), który w latopisie Symeonowskim jest opisany w sposób negatywny, białoruski kronikarz przedstawia w skróconej, łagodniejszej formie.

W pierwszym latopisie białorusko-litewskim pomiędzy wiadomościami 1427 i 1446 r. jest zamieszczona tzw. „smoleńska część”, dotycząca wydarzeń lat 1430–1445. Fragment ów powstał najprawdopodobniej w Smoleńsku, a dzieli się na trzy części. Pierwszą stanowi kronika smoleńska, w której

¹⁵ В. А. Чемерицкий *Работа автора первого...*, s. 183–189.

¹⁶ Ibidem, s. 185.

centralne miejsce zajmuje walka o władzę potomków Kiejstuta i Olgierda, przy czym sympatia autora jest wyraźnie po stronie Zygmunta. Kolejną częścią jest *Pochwała Witolda*, utwór o charakterze panegirycznym, stanowiący interesujący zabytek białoruskiej literatury średniowiecznej. Część trzecią tworzą zapiski smoleńskie, dotyczące lat 1432–1445 (zabójstwo na Litwie księcia Zygmunta i powstanie smoleńszczan przeciwko wojewodzie Andrzejowi Sakowiczowi)¹⁷. Kolejną, ostatnią już częścią latopisu 1446 r. jest *Latopis wielkich książąt litewskich*, najstarszy oryginalny zabytek latopisarstwa białorusko-litewskiego. Utwór ten przedstawia historię Litwy od śmierci Giedymina (1341) i podziału ziem litewskich między jego synów, a kończy się śmiercią Witolda (1430). *Latopis...* nie jest utworem jednorodnym, bowiem można w nim wydzielić trzy części. Pierwsza, napisana w latach 1382–1392, opisuje walkę o władzę w WKŁ między Jagiełłą i Kiejstutem. Uwagę zwraca publicystyczny charakter zabytku, który w sposób pozytywny przedstawia księcia Kiejstuta, zaś dyskredytuje Jagiełłę. Prawdopodobnie ten fragment powstał z inicjatywy księcia Witolda w celu umocnienia jego praw do wielkoksiążęcego tronu. W latach 20. XV w. do tego opowiadania była dopisana jeszcze jedna część, opowiadająca o małżeństwie Jagiełły z Jadwigą i jego koronacji na polskiego króla, a także o działalności księcia Witolda¹⁸. Trzecia część, opowiadanie o Podolu, była dołączona do *Latopisu...* później. Przedstawia ona historię tej ukraińskiej ziemi od czasów Olgierda do początku lat 30. XV w.

Badacze zwracają uwagę na fakt, iż *Latopis wielkich książąt litewskich* i część smoleńska latopisu 1446 r. są napisane w formie historycznej powieści-kroniki¹⁹, a nie dorocznych zapisów, typowych dla latopisarstwa Rusi Kijowskiej. Świadczy to o stopniowej ewolucji tego rodzaju piśmiennictwa, co zbliża omawiane zabytki do kronik zachodnioeuropejskich.

II redakcja, tzw. *нпостранныў свод* (znana jako *Kronika Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego*), zachowała się w odpisach *Kraśińskich*, *Rumiancewa*, *Towarzystwa Archeologicznego*, *Patriarszym*, *Tichonrawowa*, *Raczyńskich*, *Ewreinowa*, *Olszewskim*.

Jej powstanie związane jest ze wzrostem świadomości historycznej elit WKŁ, a także ze zmianą sytuacji politycznej na początku XVI w. Wskutek tego I redakcja kronik białorusko-litewskich uległa dezaktualizacji.

¹⁷ В. А. Чамярыцкі, *Беларускія летапісы як...*, s. 78–93.

¹⁸ L. Citko, „*Kronika Bychowca*” na tle historii i geografii języka białoruskiego, Białystok 2006, s. 24.

¹⁹ В. А. Чемерицкий, *Белорусская литература...*

W latopisie 1446 r. wiadomości z zakresu historii Litwy i Białorusi były podane w sposób wyrywkowy i niepełny. Zrodziła się potrzeba uzupełnienia tego latopisu o nowe materiały tak, by stworzyć nową redakcję, bardziej odpowiadającą potrzebom czasu²⁰. Ponadto sytuacja polityczna wymagała umocnienia międzynarodowej pozycji WKL, a także historycznego ugruntowania jego praw do ziem białoruskich i ukraińskich oraz udowodnienia wysokiego pochodzenia książęcej dynastii²¹.

Historia WKL, spisana w I połowie XV w., przedstawiona jest na szerokim tle wschodniosłowiańskim, jako kontynuacja historii Rusi Kijowskiej. Nie podobało się to nastawionym patriotycznie elitom litewskim. Przypuszcza się, iż to właśnie w ich kręgu powstała II redakcja latopisów białorusko-litewskich. *Kronika Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego* prawdopodobnie została napisana w latach 20. XVI w. przez osobę związaną z litewskimi magnatami – Gasztołdami, jednak miejsce jej powstania nie zostało dokładnie określone. Ułaszczyk wyraził opinię, że zabytek ów został najprawdopodobniej spisany w Nowogródku²², zaś N. Czamiarycki przypuszcza, iż mógł on powstać w Wilnie²³.

W wyniku połączenia *Latopisu...*, zapożyczonego z I redakcji, i *Kroniki...* powstał nowy zabytek – II redakcja latopisów białorusko-litewskich. Najstarszym jest odpis *Kraśińskich*, powstały w połowie XVI w. Jest on niepełny, brak w nim bowiem końca *Kroniki...* i ostatniej strony *Latopisu...* Poszczególne części *Лемонуча*, mające formę samodzielnych fragmentów, zostały opatrzone podtytułami, np. *О Подольской земле, О Швипрузауле, О Жукгимонте, как Литву держал*.

Pierwotny tekst II redakcji uległ zmianom. Na podstawie krótkiej redakcji, reprezentowanej przez *Latopis Kraśińskich*, powstała wersja poszerzona. Tekst uległ dodatkowemu opracowaniu, ponadto w części legendarnej zauważalna jest zmiana imion książąt na nowe. Na końcu znajduje się tzw. *Хроничка*, zawierająca krótkie informacje o wydarzeniach XIV – I połowy XVI w. Najbardziej typowym odpisem tej redakcji jest *Kodeks Pożnański (Raczyńskich)*.

Porównanie *Latopisu...* z I redakcji 1446 r. i II, pozwala stwierdzić, iż autor późniejszego zabytku zrezygnował (z małymi wyjątkami) z redaktorskiego opracowania tekstu, dostosował jedynie leksykę i styl wcześniejszego

²⁰ В. А. Чамярыцкі, *Беларускія летапісы як...*, s. 135.

²¹ А. Семянчук, *Беларуска-літоўскія летапісы...*, s. 37.

²² Ibidem, s. 37–38.

²³ В. А. Чамярыцкі, *Беларускія летапісы як...*, s. 159.

dokumentu do norm, jakie obowiązywały w języku białoruskim XVI w. (wyzbycie się cerkiewizmów, zbliżenie do żywego języka)²⁴.

Zupełnie nowym elementem II redakcji była *Kronika...*, u podstaw której leży legendarna opowieść o pochodzeniu litewskich książąt i feudałów od rzymskiego patrycjusza Palemona. Po raz pierwszy przytoczył ją w swojej kronice Długosz. Kronikarz próbował uwiarygodnić swą wersję, powołując się na podobieństwo języków łacińskiego i litewskiego, a także obrzędów, zwyczajów i pogańskich bogów.

Autor *Kroniki Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego* przenosi nas w czasy rzymskiego imperatora Nerona (I w. n.e.). Jeden z patrycjuszy, Palemon (krewny Nerona), zebrawszy 500 ludzi, wypłynął w poszukiwaniu bezpieczniejszych ziem. Okrążywszy Europę, wpłynęli oni do ujścia Niemna i tu się osiedlili. Nowo zamieszkały obszar nazwali Żmudzią. Potomkowie Palemona stopniowo poszerzyli swoje wpływy na całą Litwę. W czasie osłabienia Rusi przez najazdy Tatarów książęta litewscy zaczęli zajmować również ziemie zachodnioruskie. Wydarzenia w *Kronice* są doprowadzone do czasów Giedymina, pod którego rządami do WKŁ zostały przyłączone ziemie ukraińskie. *Kronika* kończy się poetyckim opowiadaniem o założeniu Wilna przez Giedymina. Dalsza historia WKŁ przytaczana jest za pośrednictwem *Latopisu...*, zapożyczonego z I redakcji.

II redakcja odznacza się brakiem jednolitości gatunkowej; jej jądro stanowi utwór literacko-historyczny oparty na faktach historycznych, zaś część wstępna i końcowa mają zupełnie odmienny charakter. Legendarną historię Litwy od czasów Palemona do Giedymina należy traktować wyłącznie jako utwór literacki, natomiast koniec – rocznicowe zapisy dotyczące I połowy XVI w. – noszą na tyle dokumentalny charakter, że momentami przypominają wypisy z aktów²⁵.

Genezę *Kroniki* interpretuje się dwojako. Według niektórych badaczy (np. M. Jučas²⁶), była ona swego rodzaju odpowiedzią na moskiewską wersję legendy o pochodzeniu książąt litewskich, zawartą w *Сказании о князьях Владимирских*, w rozdziale *Подословие литовских князей*. Wedle niej, litewscy książęta pochodzą od koniucha, Giegiminika (Giedymina), który zdobywszy wielkie bogactwo, podstępem zajął ziemie zachodnioruskie i został pierwszym księciem litewskim. Sens tego podania był jednoznaczny – litewscy książęta wykorzystali trudny okres w historii Rusi i powinni zwrócić

²⁴ Ibidem, s. 143.

²⁵ Ibidem, s. 162.

²⁶ Н. Морозова, *Проблема языка и текстологии летописей Великого княжества Литовского. Хроника Быховца*, Вильнюс 2001, s. 13.

ziemie zachodnioruskie jej prawowitym właścicielom²⁷. Zgodnie z inną wersją legenda o Palemonie stanowiła polemikę z polskim mitem o sarmackim pochodzeniu polskiej szlachty²⁸.

Celem *Kroniki* było ugruntowanie historycznego prawa WKL do niezależności państwowej, a tym samym odrzucenie bezpodstawnych roszczeń sąsiadów do ziem zajętych przez Litwinów²⁹. Główna idea tej redakcji opierała się na podkreśleniu bogactwa, potęgi i autorytetu WKL na międzynarodowej arenie politycznej, dążeniu do związania genealogii wielkich książąt i niektórych rodów litewskich z arystokracją rzymską. Zabytek jest również cennym źródłem informacji o Litwinach, ich obyczajach, obrzędach i pogańskich tradycjach.

III redakcja (*по́лыны́ свод*) jest reprezentowana przez jedyny zachowany zabytek – *Kronikę Bychowca*. Rękopis został odkryty przez nauczyciela wileńskiego gimnazjum, H. Klimaszewskiego, w majątku ziemskim Mogilewcy w Grodzieńskiej guberni, należącym do A. Bychowca (stąd też nazwa zabytku). Jest to dokument napisany w języku białoruskim, przetranslitrowany z cyrylicy na alfabet łaciński.

Zabytek jest kompilacją dwóch wcześniejszych redakcji, uzupełnioną o informacje oryginalne, nie pojawiające się we wcześniejszych latopisach. Część początkowa, legendarna historia Litwy od czasów Palemona do Giedymina została w całości zapożyczona z II redakcji, bez specjalnego przerezegowania (jedną z bardziej znaczących zmian jest przeniesienie wydarzeń związanych z Palemonem w czasy Attyli, tj. do V wieku n.e.).

Historyczna część dziejów Litwy, od czasów Olgierda i Kiejstuta do początku rządów Kazimierza, pochodzi z I redakcji latopisów, nie zaś z II, co potwierdza analiza odpowiednich fragmentów wszystkich trzech redakcji kronik białorusko-litewskich. Czamiarycki zauważa duże podobieństwo tej części do kodeksu Słuckiego. Porównanie obu zabytków pozwala stwierdzić, iż ten fragment został zapożyczony bez specjalnej obróbki (z wyjątkiem pominięcia niektórych informacji, np. uwolnienia Świdrygiełły w 1418 r., *Pochwały Witolda* i in.). Niektóre elementy zostały przerezegowane, np. opowieść o Podolu, którą kronikarz skrócił i zapisał na początku zapożyczonej części, umiejscawiając ją w 1351 r. Tym samym wszystkie wydarzenia związane z działalnością Witolda, mające na celu przyłączenie ziem ukraińskich do WKL, zostały przypisane Olgierdowi³⁰.

²⁷ А. Семянчук, *Беларуска-літоўскія летапісы...*, s. 41–42.

²⁸ Н. Морозова, *Проблема языка и текстологии...*, s. 12–13.

²⁹ В. А. Чамярыцкі, *Беларускія летапісы які...*, s. 149–150.

³⁰ Ibidem, s. 169.

Sporo miejsca w tekście zajmuje również oryginalna część, będąca efektem samodzielnej pracy twórcy III redakcji. Dotyczy ona w głównej mierze wydarzeń z XV – początku XVI w.³¹ W celu stworzenia oryginalnej części kronikarz wykorzystał nie tylko źródła pisane, ale również ustne przekazy naocznych świadków oraz opowieści przekazywane z pokolenia na pokolenie. Ustne podania rodów magnackich i książęcych były jednym z głównych źródeł kronikarza. Dlatego bardziej odległe wydarzenia, które nie mogły być dokładnie zachowane w pamięci, kronikarz musiał uzupełniać, dopowiadać używając własnej fantazji (np. poetycki opis wyprawy wielkiego księcia Olgierda na Moskwę)³².

Kronikarz, który prawdopodobnie należał do patriotycznie nastawionej szlachty, koncentrował się przede wszystkim na najbardziej jaskrawych i chwalebnych momentach historii WKL. Dlatego wiele miejsca poświęca opisowi wojennych wypraw, bitew, bohaterskich czynów. Poprzez żywe, zajmujące opowiadanie autor pragnął przyciągnąć uwagę czytelnika, zachwycić go i zaciekawić historią WKL, rozpalic patriotyczne uczucia, a jednocześnie zachować w pamięci kolejnych pokoleń wiedzę o wybitnych bohaterach i wydarzeniach.

Ostatnia, w całości oryginalna część *Kroniki Bychowca*, opisuje końcowe lata panowania Kazimierza Jagiellończyka i rządy jego syna Aleksandra. Wydarzenia są przedstawione z niezwykłą dokładnością, czytelnik niejednokrotnie odnosi wrażenie, iż zostały one spisane przez naocznego świadka. Zabytek kończy plastyczny obraz bitwy wojsk litewskich z Tatarami pod Klekiem w 1506 r.³³

Wiele elementów *Kroniki* ma charakter wyraźnie publicystyczny. Zaważalna jest niechęć autora w stosunku do polskich sfer rządzących, w których widział zagrożenie dla niepodległości WKL³⁴. Jednocześnie za ostoję niezależności państwa uważał białoruskich i litewskich magnatów oraz książąt.

Autor *Kroniki*, jak przypuszczał J. Jakubowski, był najprawdopodobniej szlachcicem, pochodzącym z okolic Słucka albo Nowogródka, gdzie też mógł powstać zabytek. Większość badaczy uważa, że *Kronika* została spisana w II połowie XVI w., nie później niż w 1574 r.³⁵

³¹ В. А. Чамярыцкі, *Беларускія летапісы і тронікі...*, s. 15.

³² В. А. Чамярыцкі, *Беларускія летапісы як...*, s. 175.

³³ В. А. Чамярыцкі, *Беларускія летапісы і тронікі...*, s. 17.

³⁴ Ibidem, s. 16.

³⁵ Н. Морозова, *Проблемы языка...*, s. 14.

Kronika Bychowca była ostatnim etapem rozwoju latopisarstwa zachodnioruskiego. Jest ona dowodem wysokiego poziomu politycznej i historycznej świadomości elit białoruskich i litewskich w XVI w., a także znacznego rozwoju sztuki latopisarskiej w WKŁ. Bogata treściowo *Kronika Bychowca* do dziś nie straciła swego znaczenia, jako utwór artystyczny i zabytek historiograficzny³⁶.

III. Język

Analiza języka wybranych latopisów (*Kroniki Supraskiej* i *Kroniki Bychowca*) pozwala stwierdzić, iż dominują w nich cechy ogólnoruskie, aczkolwiek dość wyraźnie odznaczają się także zjawiska typowe dla obszarów regionu zachodnioruskiego. Cechy te charakteryzują się niekonsekwencją realizacji, wynikającą z silnego oddziaływania tradycji języka staro-cerkiewno-słowiańskiego³⁷. Bez wątpienia są one odzwierciedleniem języka, jakim posługiwali się autorzy poszczególnych redakcji, a także regionów, gdzie powstawały zabytki.

Do zjawisk, mających uzasadnienie w fonetyce języków zachodnioruskich, które w okresie powstawania zabytków formowały swoje indywidualne cechy, należy przede wszystkim zaliczyć:

1) spirantyzację [g] w [h], która w *Kronice Bychowca* realizowana jest z dużą konsekwencją³⁸. Interpretację tego zjawiska ułatwia zapis alfabetem łacińskim, por. *hod* (5), *behał* (61), *pohanstwo* (76) / *gwałtom* (12), *Zygi-mont* (49). Natomiast o zjawisku spirantyzacji [g] > [h] w cyrylickich zabytkach można wnioskować jedynie na podstawie pośrednich przesłanek, do których zalicza się opuszczenie w pisowni szczelinowego *γ* oraz zapisy z *κz*, *κ* w miejscu etymologicznego *z*³⁹. Zasada ta w *Kronice Supraskiej* jest realizowana niekonsekwentnie: *оснодарь* (80), *оспадаремь* (84v) / *госнодаря* (78); *Жикгимонта* (77), *кглеитовныи* (105v), *Лыквеня* (63), *Кедмина* (87) / *Лызвену* (65v), *Жигимонта* (73v). W obu zabytkach zapisy świadczące o zachowaniu etymologicznego [g] dotyczą wyrazów zapożyczonych z języka litewskiego bądź polskiego;

³⁶ В. А. Чамярыцкі, *Беларускія летапісы як...*, s. 185–186.

³⁷ L. Citko, „*Kronika Bychowca*” *na tle...*, s. 80–81.

³⁸ Ibidem, s. 68.

³⁹ Е. Ф. Карский, *О языке так называемых литовских летописей*, [w:] *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*, Москва 1962, s. 227.

2) przejście [u] w niezgłoskotwórcze [ɯ] na początku morfemu i wyrazu po poprzedzającej spółgłosce (analogicznie zjawisko to rozszerza się także na pozostałe pozycje), oznaczane poprzez *w*, por. *новчившися* (12), *и вм-ре* (19v), *Олежь вбежа* (46), *но увесь* (54v), *wrodył* (11), *powtekało* (75). Przejście [ɫ] > [ɯ] oznaczane jest w podobny sposób: *бывъся* (34v), *сослав-ся* (61v), *у волъторьник* (71), *напиwsia* (10), *убожаwsia* (56);

3) typowe dla zabytków starobiałoruskich zapisy z *e* w miejscu etymologicznego *н*, świadczące o zbieżnej wymowie tych dwóch głosek⁴⁰: *имѣниѣмь* (21) / *именѣмь* (3), *намѣсництво* (102v) / *намесники* (60v), *на Троцѣх* (73v) / *во Троцѣх* (93), a także zwężenie artykulacji samogłoski [ĕ] > [i], typowe dla południowobiałoruskich i północnoukraińskich gwar Polesia⁴¹, por. *видиниѣ* (23v), *крѣпко* (29v), *звирину* (82v), *ditia* (14), *hni-wu* (37);

4) zjawisko akania i jekania: *Манамах* (3v), *багаты* (18v), *бага-тыр* (31v), *октебры* (38), *наредилися* (83v), *Boharodycy* (34), *at tole* (68), odzwierciedlone również za pośrednictwem hiperyzmów: *мозовшаны* (21v), *с томары* (86v);

5) dyspalatalizacja spółgłosek miękkich [čʹ], [šʹ], [žʹ] oraz [rʹ] przed [y], [e] pochodzącymi z [i], [ʲe]. Zjawisko to wyraźniej udokumentowane jest w *Kronice Bychowca*, por.: *baczyli* (60), *horszy* (12), *mużyki* (37), *howoryty* (36). Pisownia *Kroniki Supraskiej* podlega większemu wpływowi tradycji piśmienniczej, zgodnie z którą po spółgłoskach historycznie miękkich [čʹ], [šʹ], [žʹ] należało pisać *и*: *взложи* (11), *больших* (30v), *Житомир* (102v). Język zabytku w większym stopniu odzwierciedla jedynie dyspalatalizację *r*, aczkolwiek zjawisko to jest przedstawione niekonsekwentnie: *четыры* (18v), *октебра* (38), *з бояры* (59v) / *октябры* (71), *с татару* (86v);

6) zjawisko protezy [v-] przed samogłoską tylną, typowe dla języka białoruskiego i ukraińskiego, w *Kronice Bychowca* zostało poświadczone nielicznymi przykładami: *u_w-objezd* (64), *naradytsia_u w odnoie* (26), *u_w-oružen* (58);

7) prewokalizacja nagłosowej grupy sonant – obstruent, poświadczona w zachodnioruskich zabytkach od XIV w.⁴² Analogicznie samogłoski protetyczne [i], [a], [o] mogły pojawić się w wyrazach nie tylko w pozy-

⁴⁰ Ф. П. Филин, *Происхождение русского, украинского и белорусского языков*, Москва 2006, s. 167–168.

⁴¹ L. Citko, „*Kronika Bychowca*” na tle..., s. 58.

⁴² К. В. Горшкова, Г. А. Хабургаев, *Историческая грамматика русского языка*, Москва 1981, s. 71.

cji przed sonantem⁴³, por.: *на Олме* (20) / *на Лме* (19), *ко Оруи* (98), *Оршане-že* (33) / *на Руи* (77v) oraz *изо Опскова* (7v), *в изьборной церквы* (62v) / *в соборной* (65), *град Имыстиславль* (99v) / *Мстиславля* (98v);

8) uproszczenia, upodobnienia i odpodobnienia grup spółgłoskowych: *намѣсники* (3v), *чесно* (67v), *на празник* (71v), *Ческое* (79), *в сєрцу* (60), *сєтохо* (64); *кдѣ* (61), *прозбы* (40), *збєсєся* (43), *лєсты* (11); *што* (6), *нєшто* (102v), *нєшто* (33).

Na utratę nagłosowego *jъ-, które w rosyjskim i w południowosłowiańskich językach uległo redukcji, mogła w równiej mierze wpłynąć fonetyka języków zachodnioruskich jak również języka polskiego⁴⁴. Z tego względu zjawisko to można interpretować dwojako. W zabytkach poświadczane są liczne przykłady dokumentujące omawiany proces, por.: *сповєда* (29), *знєможенє* (47), *Зяславлю* (32v), *Жєславл* (75) / *Ижєславль* (88v), *з Литвы* (62), *з Трок* (18), *тајєт* (44). Niejednoznaczne jest też pochodzenie form typu *єдиновѣрєнь* (17), *ни-јєдына* (34), *Језєрєт* (13) z nagłosowym [je-], które może być efektem oddziaływania zarówno języka polskiego, jak i staro-cerkiewno-słowiańskiego.

Wpływ języka polskiego w zakresie fonetyki⁴⁵ poświadczony jest znacznie mniejszą ilością przykładów, dotyczącą przede wszystkim:

1) zachodniosłowiańskiej realizacji prsł. grup *tolt, *tort, *tert, *telt, por.: *во сроду* (75v), *кroleвъства* (79v), *кroleвну* (97), *кroleмь* (97v), *звроты* (60), *члѣпски* (48);

2) wahania samogłosek [o] i [u], związanego z dążeniem do ujednolicenia w wymowie [u] i [ó] < [ō] w języku polskim⁴⁶: *во зурьы* (88), *зубрѡв* (2), *двѡч* (29) oraz *єпущкын* (18), *арѣбѣцкына* (97v), które można wyjaśnić także wpływem języka cerkiewnosłowiańskiego. Do hiperyzmów ortograficznych należą wyrazy *отпрѡдєску* (90), *з hur* (64), *пѣлтораста* (72);

3) kontynuantów połączeń *gt, *kt, które w większości przypadków przybierają postać południowo- bądź wschodniosłowiańską; nieliczne przykłady dokumentują wpływ języka polskiego, por.: *моци* (90), *моцию* (91v), *потѡцию* (27), *мѡцати* (39), *нѡтѡсєн* (65);

⁴³ П. Я. Юргелевич, *Курс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі*, Мінск 1974, s. 60.

⁴⁴ Ф. П. Филин, *Происхождение...*, s. 233–234.

⁴⁵ O wpływach polszczyzny również w zakresie fleksji por. L. Citko, *Polonizmy fonetyczne i fleksyjne w wybranych latopisach litewsko-białoruskich*, „Acta Albaruthenica”, t. 8, pod red. M. Timoszuka i M. Chaustowicza, Warszawa 2008, s. 196–205.

⁴⁶ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1981, s. 99.

4) wspomnianej wcześniej realizacji [g] w wyrazach zapożyczonych z języka polskiego.

Badanie okoliczności powstania i treści białorusko-litewskich latopisów XV–XVI w. pozwala ujawnić ciekawe właściwości historiografii Białorusi i Litwy tego okresu. Latopisarstwo WKL formowało się etapami. Początkowo powstawały oddzielne historyczne opowieści – kroniki, które następnie były łączone ze sobą, w wyniku czego powstawały kompilacje. Z upływem czasu i w miarę rozwoju potrzeb uzupełniano je o nowe utwory, co dawało początek kolejnym, pełniejszym redakcjom. Każda z trzech redakcji wyróżnia się swą specyfiką, związaną nie tylko z określonym wydźwiękiem ideowym, innym w poszczególnych zabytkach, ale również ze środowiskiem, w jakim one powstały. I redakcja została spisana w Smoleńsku, przy dworze prawosławnego biskupa. Wyrażała promoskiewską ideę politycznej i historycznej jedności wszystkich wschodniosłowiańskich ziem. Kolejna redakcja, w której zaznacza się idea prolitewska, powstała w Wilnie przy dworze wpływowego Litwina. W III redakcji, zwłaszcza w części oryginalnej, wyraźnie ujawnia się chrześcijańsko – patriotyczny światopogląd autora – przedstawiciela prawosławnych elit WKL.

W zakresie języka zauważalna jest dominacja cech ogólnoruskich, aczkolwiek w kronikach białorusko-litewskich można odnotować również wpływy języków zachodnioruskich oraz polskiego. Jest to niewątpliwie związane z czasem i miejscem powstania poszczególnych redakcji, co w efekcie ma wpływ na ich niejednorodność językową.

S U M M A R Y

Chronicles of the Grand Duchy of Lithuania are marked by a rich tradition which is thought to originate from North-Eastern and Kievan Rus. With time chronicles of the Grand Duchy of Lithuania started to develop its own unique features in the field of subject, language and the manner of presenting the material. In spite of the common origins and similarity of content, the relics can be ranked among three versions: the short, extended and full. The common part of all three versions is "Letopisiec velikih knazey litovskih". Each version is characterized by different ideological overtones connected with the place of its origin. The language of the relics, apart from all-Rus and Old Slavic features, has also elements typical of West-Rus and Polish phonetics.